

ДУХОВНОТО РОДСТВО МЕЖДУ ЛЕВ ТОЛСТОЙ И ЙОРДАН ЙОВКОВ

Ангел Анчев

Гениален писател и велик мислител, Лев Толстой, както никой друг от руските писатели на XIX в., оказва своето благотворно въздействие за духовното формиране на българската интелигенция в началото на настоящото столетие. Той непосредствено влияе върху творческото развитие на Ив. Вазов, П. Славейков, А. Страшимиров, П. Ю. Тодоров и много други представители на творческата ни мисъл.¹ Не случайно в своето слово, произнесено през 1910 г. по случай смъртта на великия писател, П. Славейков казва: „Сянката на Толстой се простира и над нас, над нашия културен и нравствен живот. . . , както на безчет други гениални представители на руската мисъл и дело. . . “² Същото мнение изказва и П. Ю. Тодоров, когато говори за значението на Л. Толстой за българската култура: „Нигде на света руското слово не е тъй авторитетно, руската книга не играе такава велика и благородна роля, както в нашия духовен живот.“³ И това се отнася не само за началото на века, когато са направени тези изказвания, но и за по-късно време — когато творчеството на Толстой изцяло влиза в духовния бит на българския народ и става съществена част от неговата духовна храна. Най-големите писатели, които идват след Пенчо Славейков и Петко Тодоров, като Йордан Йовков, Ангел Каралийчев, а след тях Георги Караславов, Димитър Талев, Димитър Димов, Емилиян Станев и др., по-малко или повече са се учили от Толстой и всеки от тях би могъл да го нарече свой учител.⁴

Особено благотворно това влияние е било върху Йовков. То се е отразило както върху неговите идейни и естетически разбирания, така и върху неговия художествен стил. И това не е останало незабелязано от литературната наука, която, без да си е поставяла специалната задача да проучва влиянието на Толстой върху Йовков, „приликите и аналозиите“ между тях, както се изразява един литературен историк, е отбелязала някои общи черти в тяхното свето-

¹ Вж. П. Ю. Тодоров, Толстой в България, 1908; П. Ю. Тодоров, Събрани произведения, т. III, БП, С., 1958, стр. 440—458; Г. Константинов, Нашите учители, С., 1959; Г. Константинов, Л. Н. Толстой и влиянието му в България, НК, 1968, и др.

² П. Славейков, Съчинения в два тома, БП, т. 2, С., 1966, стр. 447.

³ П. Ю. Тодоров, Толстой в България. Събрани произведения, т. III, стр. 448.

⁴ Вж. сп. Литературна мисъл, год. IV, кн. 5, 1960, в което по случай 50 години от смъртта на Л. Толстой са поместени статии на Людмил Стоянов, Живот — епопея; Георги Караславов, Първа „среща“ с Лев Толстой; Димитър Талев, Лев Толстой в моята памет; Димитър Димов, Толстой и нашата съвременност.

усещане и художествено виждане, основани върху общия им нравствен идеал, свързан с разкриване на доброто и красивото в човека.⁵

Уважението и любовта на Толстой към човека, неговият призив за несъпротивление на злото с насилие, неговото предпочитание към трудовия човек — към човека на природата, неговото отрицателно отношение към лъжливата буржоазна цивилизация, която разрушава патриархалните човешки отношения, са се носили в атмосферата, сред която е живял, работил и творил народният учител Йордан Йовков и съвсем естествено той ги възприема и прави част от своята житейска и естетическа програма.

През годините на последното десетилетие на миналия век, когато юношата Йовков се формира като личност с определени възгледи за живота и литературата, Толстой навлиза в духовния мир на нашата млада интелигенция с шеметна бързина. Само за един кратък период от време излизат в български превод — „Изповед“ през 1889 г.; „Крайцера соната“ през 1890 г.; „Война и мир“ през 1892 г.; „Ана Каренина“ през 1899 г.; „Възкресение“ и „Що е изкуство?“ през 1900 г. и още много други.⁶ Толстой изведнъж грабва сърцата и умовете на младежта и израства в неин духовен и нравствен учител. „Аз и досега добре помня времето — пише П. Ю. Тодоров, — когато почнаха да проникват Толстоевите произведения у нас. Беше през втората половина на 80-те години — тогава почваше измежду учениците в гимназиите онова смъртно идейно брожение, от което по-сетне се оформи социалистическата партия. Социализмът се състоеше в пеење на руски студентски песни и в четене на руски писатели. Най-далеч, догдето този социализъм отиваше, беше — да се четат и по-сетне да се превеждат брошурите на Бакунина, Кропоткина, Писарева, Чернишевски, между които попаднаха и няколко от малките разкази на Толстой. Скоро след това интересът към Толстия излезе от тази среда, разшири се и обхвана цялата българска интелигенция.“⁷ Неговите книги се издават в извънредно голям тираж, и то от почти всички издателства, които съществуват в страната — София, Русе, Силистра и др. Дори българското неделно училище в Битоля през 1896 г. издава „народните разкази“ на яснополянския учител — „С какво живеят хората“ и „Господар и слуга“. Мислителят и писателят Толстой със своите религиозно-философски и художествени произведения прониква и в най-затънтените краища на нашата страна. Четат го ученици, студенти и учители, духовенство и чиновничество, с една дума всеки, който може да чете и който се стреми към духовна култура. Той влиза трайно в културното ежедневие на подрастващото поколение чрез училищните читанки и учебници, чрез многобройните списания и вестници, които никнат едни след други и редакторите на които считат за пръв свой дълг да запознаят своите читатели с „великия писател на руската земя“ (Тургенев), с гениалния художник и мислител Л. Н. Толстой.

Интересът към творчеството, живота и личността на големия писател дотолкова нараства в нашата страна, че съвсем естествено се появяват и пър-

⁵ Вж. Пантелей Зарев, Панорама на българската литература, т. I, ч. 2, НИ, С., 1967, стр. 329; Петър Динев, Литературни образи, НК, С., 1968, стр. 260; Симеон Султанов, Йовков и неговият свят, БП, С., 1968, стр. 264; Георги Константинов, Л. Н. Толстой и влиянието му в България, НК, 1968, стр. 361—363, и др.

⁶ Библиографски сведения за проникването на Толстой и неговото творчество в България вж. в книгата „Защо се хората упоаят и празникът на просвещението в Русия“, превел С. Т. Ничов, С., 1899; също в библиографската справка „Толстоевата литература у нас“, сп. Възраждане, год. II (1908), кн. 7—8; освен това и в статията на В. Кехлибарева, Толстой у нас, в. Литературен фронт, г. IX/1953, бр. 36.

⁷ П. Ю. Тодоров, Събрани произведения, т. III, С., 1958, стр. 448.

вите негови идейни поклонници, някои от които посещават дори Ясна Поляна, където се срещат с Толстой, и след това описват срещата си с него.⁸

Не закъсняват да се появят и първите организирани последователи на Толстой в България — първите толстоисти, които създават колонии, издателства и правят всичко възможно теоретически да изяснят Толстоевото религиозно-етично учение и практически да покажат неговата осъществимост.⁹

Интересно е това, че Найчо Цанов, основателят на българската радикална партия, в която е членувал и Йовков (а той не може да не е знаел това, а може би именно заради това!), също е бил един от активните толстоисти у нас. Той не само включва в програмата на своята партия, но и внася за разглеждане и одобрение в Народното събрание призива на Толстой за отказване от войната.¹⁰

При такава духовна атмосфера — на бързо навлизане на Толстоевото творчество и идеи — се формират мирогледът и художественият вкус на младия Йовков. Някои от идеите на Толстой той е възприел несъзнателно, други — съзнателно, но в повечето случаи по йовковски — дълбоко и трайно, без да е изпитвал необходимост да им дава външен израз, както това са правели организирателите толстоисти. И което не е без значение — ако толстоистите са възприемали Толстой предимно като религиозно-нравствен и социален мислител, Йовков го е възприемал като писател и тогава като мислител, или по-точно казано, писателят и мислителят за него са били в неразривно единство. Това е така, защото Йовков е възприемал Толстой предимно чрез неговото художествено творчество, а не чрез нравствено-религиозните му статии. И това е напълно естествено — писателят Йовков е търсил в Толстой преди всичко художника — той го е вълнувал и той му е въздействувал.

Ние нямаме сведения дали Йовков е получавал и следил толстоистките списания в България, но затова пък са достатъчно сведенията за неговия жив интерес към чисто литературните и художествени списания, в които Толстой е намирал широко място.¹¹ Такива са били сп. „Мисъл“ и „Българска сбирка“, които най-редовно са помествали материали не само за руската литература, но и за нейния най-велик представител Л. Н. Толстой. Особено по време на 80-годишния юбилей на Л. Толстой през 1908 г. и по случай смъртта на великия писател през 1910 г. почти няма списание или вестник, които да не печатат материали върху неговия живот, творчество и учение.¹² По това време, както е известно, Йовков е бил учител в Добруджа и е имал възможност да чете това, което се е пишло за Толстой, и да изясни по-определено своето отношение към него. „Спомням си — пише д-р Стефан Мокрев, бивш учител, колега на Йовков в Добруджа — за дълги и оживени спорове и разговори, които водехме с Йовкова върху „Пол и характер“ от Ото Вайнингер. Срещяхме трудности в обяснението на „Санин“ (1909) от Арцибашев. За Йовкова и за всички ни тия

⁸ Вж. Г. Константинов, Л. Н. Толстой и влиянието му в България, НК, С., 1958, стр. 245—249.

⁹ Пак там, стр. 249—250, 259—265.

¹⁰ Вж. П. Ю. Тодоров, Събрани произведения, т. III, С., 1958, стр. 447.

¹¹ Някои от бившите приятели на Йовков, като Ловчо Стоянов и д-р Стефан Мокрев, съобщават в спомените си, че бъдещият писател най-редовно е следял сп. Мисъл, Българска сбирка, Право дело, Библиотека и Художник. (Вж. Димо Минев, Йордан Йовков. Документи и свидетелства за живота и творчеството му, БАН, В., 1947, стр. 76 и 125.)

¹² Сп. Българска сбирка дори посвещава цели книжки на гениалния творец във връзка с неговия юбилей, а по-късно и по случай неговата смърт. Такива са: кн. 8, 1908, и кн. 10, 1910; сп. Мисъл също печата редица материали за творческия път на писателя в кн. 4—5—6, 1902; в кн. 9—10, 1907, и др.

По случай юбилея на Л. Толстой излизат и първите проучвания за неговото влияние върху българската литература и култура. Те принадлежат на П. Ю. Тодоров и на д-р Кръстев. (Вж. П. Ю. Тодоров, Толстой в България, сп. Мисъл, кн. 9—10, 1907; Д-р Кръстев, „Непротивление злу“ в българската литература, сп. Демократически преглед, кн. III, 1909.)

произведения предизвикваха истинска морална революция. Увеличаха ни също произведенията на Толстой, Всеволод Гаршин и Берта Сутнер, особено с тяхната антимилитаристична пропаганда.¹³

Йовков обаче започва по-системно и задълбочено да изучава творчеството на великия писател най-вече по време на войните, когато започва да пише военните си разкази.¹⁴ Преди това неговият интерес към разказите и романите на Толстой е бил до известна степен интерес на читател, а сега той става интерес на писател. Йовков прочита буквално всичко, което е било преведено от Толстой. За това свидетелствуват няколко кратки писма до писателя Стилиян Чилингиров, от когото той е получавал съчиненията на Толстой, а заедно с тях и съчиненията на Куприн — писател, близък в идейно и тематично отношение до Толстой, не чужд на неговите антимилитаристични настроения, в известен смисъл продължител на традициите на Толстой в областта на военната тематика.¹⁵

Отсега нататък Йовков не само заживява с проблемите и героите на великия писател, но и го прави пръв свой учител, от художествената и творческа лаборатория на когото започва да черпи опит и вдъхновение. Особено близък му става нравственият идеал на писателя — любовта му към трудовия човек, у когото открива истинска хармония на добро и красота. Допада му критичното отношение на Толстой към буржоазната цивилизация и преклонението му пред първобитната сила у човека и природата. Възхищава се от хуманизма на Толстой и от неговия зов против убийството и войната. И нищо чудно в това, че иначе мълчаливият и затворен Йовков, когато е слушал да се говори за Толстой, е ставал разговорчив и предразположен към спорове. За един такъв случай след войните си спомня и учителят по литература Емануил Мутафов: „Радостно искреха очите му — пише той, — когато разказвах за успешно минатия урок за българските хайдушки песни, а друг път по руска литература. Веднъж се беше увлякъл в разговор върху „Ана Каренина“ от Толстой.“¹⁶ Особено високо е ценял Йовков „Севастополските разкази“, „Хаджи Мурат“ и „Казаци“ на Толстой. Тях той е поставял по-високо дори от „Война и мир“.¹⁷ И това е лесно обяснимо: в тях човекът от народа заема централно място и е противопоставен със своите нравствени добродетели на морално деградирали представители на руската аристокрация и цивилизация.

¹³ Димо Минев, Йордан Йовков. Документи и свидетелства за живота и творчеството му, БАН, В., 1947, стр. 125—126.

¹⁴ Интересът на Йовков към творчеството на Толстой е толкова голям, че дори на фронта той продължава да го проучва. В едно писмо, датирано от 25. III. 1916 г., той моли Сп. Казанджиев да му изпрати Толстоевата повест „Казаци“ (вж. сп. Литературна мисъл, 1957, кн. 5, стр. 86).

¹⁵ През 1917 г. Йовков пише четири кратки писма на Стилиян Чилингиров във връзка със заеите от него книги. В две от тези писма Йовков споменава за съчиненията на Толстой. В едно от тях той пише:

4. Уважаеми г-н Чилингиров,

Изпращам Ви Толстой и от Куприна № 3, 4, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 20 и 21. Останалите ги е взел Д. Подвързачов, у когото живея, но днес не можах да го заваря в къщи. Утре ще ги взема и тях и ще Ви ги изпратя.

29. III. 1917

Димо Минев, Йордан Йовков. Документи и свидетелства за живота и творчеството му, БАН, В., 1947, стр. 143).

¹⁶ Вж. Димо Минев, Йордан Йовков. Документи и свидетелства за живота и творчеството му, БАН, В., 1947, стр. 150.

¹⁷ Вж. спомените на Георги Цанев в сб. А. Страшимиров, Елин Пелин, Йордан Йовков в спомените на съвременниците си, БП, С., 1962, стр. 538.

Бихме били неизчерпателни обаче, ако сведем интереса на Йовков към руската литература единствено до Толстой, въпреки че той е бил в центъра на неговото внимание и най-близко до сърцето му — неговата „най-голяма обич“^{17а}. Сведенията, с които разполагаме, говорят, че Йовков се е отнасял с любов и уважение и към Пушкин, Гогол, Достоевски, Чехов и Горки.¹⁸ Наред с Толстой те са били неговите най-любими и настолни писатели. Любовта му към тях, както и към Толстой, датира от най-ранната му младост — още от ученическите му години. Впоследствие обаче той постоянно търси тяхната духовна и творческа близост. Много години по-късно, вече известен писател, Йовков ще направи изказване пред проф. Казанджиев и ще признае, че неговите спътници в живота са били великите руски писатели.¹⁹ Те не само влияят за формиране на художествения вкус на бъдещия голям белетрист Йовков, но и импонираат на неговото душевно състояние, какъвто е случаят с Толстой и Достоевски.²⁰ И най-важното, те го заставят да се замисли върху сложните проблеми на живота, върху неговия смисъл и значение. С особено приятно чувство той си спомня за ония „сладки“ и „възторжени“ часове по време на „младежката криза“, когато е чел Достоевски, който е извикал в него недоволство от себе си и от постигнатото в живота: „Твърде често дълбоко и искрено мислех върху живота, неговия смисъл, изпадах в дълбоки отчаяния. Бях недоволен от себе си. Виждах, че не съм това, което трябва и което исках да бъда. Чувствувах, че нищо няма да излезе от мен, и дълбоко страдах.“²¹ По такъв начин четенето на руските писатели извиква у Йовков не само недоволство от себе си, но в същото време му посочва пътя, който трябва да го изведе от „кризата“, помага му да намери своето място и предназначение в живота, да осъзнае своите потенциални възможности на художник, да постави своя талант в действие.

Оттук и постоянното влечение на Йовков към руското изкуство — музикално и драматично, което той особено в годините след войните е имал възможност да наблюдава.²² Оттук и неговата любов към руския език, който той изучава, за да може да чете и възприема произведенията на руските писатели и изобщо на духовната култура на руския народ.²³ Писател с изключителен усет към езика, Йовков е чувствувал голямото богатство на руската реч и нейните безкрайни нюанси за предаване мислите, чувствата и вдъхновението на големите творци на руското слово.

В оценката си за руската литература Йовков е категоричен — за него тя е „най-бележитата от всички европейски литератури“²⁴ и най-високото завоевание на човешкия дух. Тя дава на човечеството не само Пушкин и Гогол, Тургенев и Достоевски, но и любимият писател на Йовков — яснополянският мъдрец Л. Н. Толстой.

Лев Толстой не създава литературна школа, както например Гогол създава такава. Затова необичайно би прозвучало, ако се каже, че Йовков е от „школата“ на Толстой. Явно е обаче едно, че без да създава някакво литературно направление, Толстой, както никой друг от руските писатели, оставя дълбоки

^{17а} Вж. спомените на Г. Цанев в цит. съч., стр. 538.

¹⁸ Вж. спомените на Коста Йовков и Георги Вълчев в кн.: Димонинев, Йордан Йовков, Документи и свидетелства за живота и творчеството му, БАН, В., 1947, стр. 51 и 94.

¹⁹ Вж. Спиридон Казанджиев, Срещи и разговори с Йордан Йовков, НИ, С., 1960, стр. 88.

²⁰ Пак там, стр. 13.

²¹ Пак там.

²² Вж. Димонинев, Йордан Йовков. Документи и свидетелства за живота и творчеството му, БАН, В., 1947, стр. 145.

²³ Пак там, стр. 61 и 145.

²⁴ Пак там, стр. 145.

следа не само в руската, но и в световната литература, в това число и в българската художествена мисъл.²⁵

На пръв поглед като че ли нищо общо не може да има между Толстой и Йовков — толкова различна е тяхната социална среда и жизнен път. Известно е, че единият е представител на руската литература от втората половина на XIX в., а другият — на българската литература от първата половина на XX в.; единият е богат аристократ, който не познава лишенията в живота, а другият — беден учител и чиновник, който цял живот се бори с недоимъка. И все пак това са само външни отлики, които не са попречили на нашия писател да открие в лицето на Толстой своя идеал, да се учи от неговия богат творчески опит и да бъде един от блестящите продължители на Толстоевите традиции в българската литература. „Свързан с основната линия на българската белетристика от Каравелов до Елин Пелин — пише П. Зарев, — Йовков носи нещо от опита и на световни етични и художествени школи. На първо място от школата на Толстой. Това личи в неговите нравствени идеи. . . по натураел и убеждение той носи нещо от бляновете на Толстой за победа над злото с търпение, с всеопрощаване. Близко до Толстой е и по начина на художествено „овеществяване“ на образа, с похватите си на художествена типизация.“²⁶ Аналогичните съпоставки между мирогледа и творчеството на Толстой говорят не толкова за случайни съвпадения, колкото за духовната близост на нашия автор с гениалния писател на руската земя, за стремежа му да възприеме неговите идеи и творчески постижения. Особено показателни в това отношение са есенните разкази на Йовков — „Земляци“, „Последна радост“, „Кайпа“, „Пред Одрин“, както и някои разкази от цикъла „Женско сърце“ и „Ако можеха да говорят“, „Шибил“ и др., в които съвсем непринудено се налагат творческия опит и традициите на великия писател и мъдрец Л. Н. Толстой. Тези традиции обаче са по йовковски асимилирани и помагат на нашия писател по-скоро да намери себе си и по-пълно да се изяви като оригинален творец. Тук напълно вадат думите на Толстой, казани по отношение на неговите учители и техните традиции: „Аз мисля — пише Толстой, — че всеки народ по своему изразява в изкуството общочовешките идеали; ето защо ние изпитваме особено наслаждение, когато срещнем собствените си идеали, изразени по нов, неочакван за нас начин. Такова впечатление за оригиналност ми направи френската литература някога, когато за пръв път прочетох Алфред де Вини, Стендал, Виктор Юго и особено Русо.“²⁷ Може би същото би могъл да каже за себе си и Йовков като продължител на творческите традиции на Л. Толстой на наша българска почва. Той изпитва особена любов и увлечение по Толстой, защото открива в него „собствените си идеали“, собствените си мечти, с други думи, защото великият писател се оказва негов предходник единомишленик.

Разбира се, че за това са съществували реални предпоставки, които са пораждали и съответни аналогични моменти в техните идейни и творчески предпочитания.

На първо място, за създаване на творчески контакт между двамата писатели и за реализиране на духовната им близост са съдействували историческите условия, при които са живели и творили, и задачите, които са имали да решават като творци.

Безспорно времето, епохата на бързото развитие на капитализма и на още по-бързото разрушаване на патриархалните устои на живот и отношения между

²⁵ Вж. М. Б. Храпченко, Лев Толстой как художник, СП, М., 1965, стр. 498.

²⁶ Пантелей Зарев, Панорама на българската литература, т. I, ч. 2, 1967, стр. 375.

²⁷ Вж. писмото на Л. Толстой до Октаво Мирбо (Ясная Поляна, 12 октябрия 1903 г. Письма, М., 1911, т. II, стр. 217).

хората, в които живеят Толстой в Русия и Йовков в България, се отразяват върху техния мироглед и отношение към съвременните социални проблеми. Като писатели, свързани съответно с руското и българското селячество, което е изнемогвало под гнета на буржоазните обществени и икономически отношения, те стават негови идейни изразители. В тяхното творчество се отразява отрицателното отношение на селските маси към капиталистическия строй и мечтата им по патриархалното минало и неговите форми на живот. Според тях животът на хората в патриархалната старина е бил по-естествен и затова по-разумен, отношенията им са били по-човечни — затова и по-красиви, човекът на миналото е бил по-силен, по-героичен — затова и по-възвишен. Ето защо и двамата се възправят срещу новите буржоазни отношения, които разрушават патриархалния бит и задушевност и снижават мащабите на човека и неговата изява.

Може би и затова тяхното творческо вдъхновение е така тясно свързано с миналото. Както е известно, най-любимото занимание на Толстой и Йовков е било да се потопят в спомените от миналото, от което те черпят образи, сюжети и теми. Не случайно Толстой започва своята писателска кариера със спомени от своето детство и юношество в автобиографичната си трилогия — „Детство“, „Юношество“ и „Младост“. Известно е, че в много от произведенията на великия писател, включително и във „Война и мир“, родово и семейно-биографичните моменти заемат съществено място, т. е. пак са свързани с миналото. А колкото до Йовковото творчество, то почти изцяло се гради върху спомена — личен или народен в разказите от „Песента на колететата“, „Старопланински легенди“, „Вечери в Антимовския хан“ и др. Това е отбелязал в спомените си за Йовков и проф. Казанджиев: „Предпочита да се връща назад в миналото и в него да живее“ — пише той.²⁸ И не само „да живее“, но и да твори.

Към по-далечното или по-близко минало се отнасят и любимите писатели на Толстой и Йовков — техните кумири в областта на философията и литературата, в творчеството на които те намират отразена поетичната и мечтана старина. Толстой се е отнасял с особено уважение към писателите от XVIII в. — Русо, Карамзин и Стерн. Особено Русо с неговата идея за личната свобода на човека, с неговия повик за „връщане към природата“ против „задушните градове“ и „лъжливата“ цивилизация му допада. Това е накарало и автора на „Казаци“ да признае Русо за „най-великия писател“²⁹. Биографът на великия писател П. Бирюков счита, че Русо е бил „главният философски ръководител“ на младия Толстой. Идейното влияние на Русо се чувства върху цялостното творчество на Толстой, но особено много в неговата автобиографична трилогия, която той замисля под влияние на „Изповед“ на Русо, както и в „Казаци“, където непосредствено е поставен и художествено реализиран проблемът за превъзходството на „природата“ над „цивилизацията“. Но това влияние къде повече, къде по-малко може да се открие почти във всички негови произведения, включително и във „Война и мир“ и „Хаджи Мурат“. Русо е импулсирал Толстой към разработката на определени проблеми и теми. И което не е безинтересно — това е, че нашият Йовков възприема идеите на Русо предимно чрез творческата призма на Толстой. На него му допада идеята за първичната хармония на човека, за неговата сила и вътрешна красота, извикани от близостта му до природата. Допада му също така отрицателното отношение към буржоазната цивилизация и индустриализация, които отдалечават човека от неговата естествена среда и унищожават неговата първична красота. От Русо и Толстой идва стремежът на Йовков да разкрива в своето творчество природните закони като нещо вечно, веднъж завинаги установено, докато всичко останало — идейни и по-

²⁸ Спиридон Казанджиев, Срещи и разговори с Йордан Йовков, НИ, 1960, стр. 13.

²⁹ Вж. В. Ф. Лазурский, Воспоминания о Л. Н. Толстом, М., 1911, стр. 56.

литически борби — като нещо преходно. Синьото небе и при Толстой, и при Йовков е символ именно на това вечно и непреходно в природата. И това синьо небе се появява винаги когато трябва да се подчертае нейното безсмъртие. Изоставен на бойното поле, раненият княз Андрей гледа небето и се пита: „Как не съм виждал преди това високо небе? И колко съм щастлив, че най-после го видях. Да, всичко освен това безкрайно небе е празно, всичко е измама“ (4, 390).^{*} Княз Андрей стига до извода, че всичко е суетност и измама, съществува само високото синьо небе, защото е вечно и затова е прекрасно и велико. А неговият доскорошен кумир Наполеон със своите амбиции за величие и всемирна слава на фона на огромното синьо небе му изглежда жалък и нищожен.

Разбира се, че при Йовков тази идея не получава такова дълбоко теоретично философско осмисляне — тя е по-опростена. И това е лесно обяснимо: ако Толстой предава своите идеи чрез интелектуалния поглед на най-образованите хора на века, каквито са княз Андрей, Пиер Безухов, Левин и Нехлюдов, което му позволява да ги предаде в цялата им дълбочина и широта, то Йовков ги прокарва през погледа на трудовия човек, бил той Сали Яшар, цветаря Люцкан или чичо Митуш, като ги прави част от житейската философия на обикновения, простия народ. Така че идеята за величието и непреходността на природата у Йовков се пречупва през националната психика на българина — през неговия поглед на трудов човек: „Тая нощ не приличаше на други: небето изглеждаше по-издигнато и просторно, снегът не се белееше тъй много, очертанията на хълмовете бяха по-резки и по-ясни. Откъм юг идеше нещо жизнерадостно и силно. Стоил повече не се съмняваше: идеше пролетта“ (1, 85).^{**} В случая нагледно се вижда как за разлика от Толстоения герой, който теоретично-философски осмисля битието, Йовковият герой го осмисля житейски. И двамата обаче търсят и откриват в него законите на вечното-вящата природа, нейната красота и величие. Затова и те се възправят срещу лъжливата буржоазна цивилизация, която иска да откъсне човека от природата, да унищожи неговата първична красота, и ѝ противопоставят човека на миналото със своя естествен и затова разумен живот.

Предпочитанията на Толстой и Йовков към патриархалното минало определя и тяхната непресекаема любов към родното „гнездо“, което за тях се явява израз, а в известен смисъл и символ на живите традиции на предците. „Без Ясна Поляна аз трудно мога да си представя Русия и моето отношение към нея. Без Ясна Поляна аз може би по-ясно щях да видя общите закони, необходими за моето отечество, но нямаше до пристрастие да го обичам“ — казва Толстой.³⁰ Същото би могъл да каже за себе си и Йовков — че без старата Жеруна и Добруджа не може да си представи България: „Аз например съм живял 30 години на село — говори той. — През това време съм се оформил и съм определил отношението си към живота, към хората. От това време са всичките ми опити и наблюдения — целият свят, в който живея. С тоя свят съм във връзка и в отношение и в моето литературно дело. . .“³¹ В тази искрена изповед на нашия писател, както и в признанието на Толстой, се крие цялата тайна на тяхното светоусещане, свързано не само със световноетични школи, но и с национални традиции и класови позиции. С това може да се обясни и

^{*} Цитатите са от българското издание: Л. Н. Толстой, Събрани съчинения в четиринадесет тома, НК, С., 1956—1957 г.

^{**} Посочванията от произведенията са направени от Йордан Йовков. Събрани съчинения, БП, С., 1956.

³⁰ Б. Эйхенбаум, Л. Толстой, кн. 1, 50-е годы, 1928, стр. 277.

³¹ Спиридон Казанджиев, Срещи и разговори с Йордан Йовков, НИ, 1960, стр. 38.

техният искрен, неподправен патриотизъм, тяхната любов към родината и в същото време — към целия свят. Затова няма да бъде пресилено, ако се каже, че в регионалността е мащабността, силата и величието на тези двама големи художници.

Една от предпоставките за духовната близост между двамата писатели е и тази, че техният мироглед се формира или по-точно дооформя, моделира на бойното поле, в близки една до друга възрасти. Това им дава възможност да наблюдават и изучават народа в състояние на велика национална опасност — първият като участник на севастополската война, а вторият — в Балканската, Междусъюзническата и т. н. — и затова в най-пълна изjava на неговите морални качества и психика. Това им дава възможност да преценят най-пълно потенциалните възможности на човека именно като човек! Позволява им да видят, че при всички условия — дори и когато е заставен да убива, той пак си остава човек!

Може би именно затова в творчеството на тези големи хуманисти военната тема заема изключително важно място и остава една от любимите им теми, към която те се връщат много пъти. Толстой пише „Севастополски разкази“, по-късно „Война и мир“, а в края на живота си — „Хаджи Мурат“. Йовков също пише редица разкази, включени в цикъла „Земляци“, „Край Места“ и „Те победиха“. По такъв начин войната, впечатленията от нея трайно и завинаги влизат в творчеството на двамата писатели.

Военните години имат изключително значение и за определяне на отношението на Толстой и Йовков към трудовия народ. Именно на фронта те имат възможност да се сблизят, опознаят и обикнат войнишката маса — тази войнишка маса, която е съставена изключително от селяни и която възприема войната като продължение на нейното трудово ежедневие. В своите разкази Толстой и Йовков не скриват възхищението си от хората на труда — от тяхната смелост, героизъм и способност да понасят лишения за благо на родината, като в същото време ги съпоставят със суетното позърство, страхливост, душевна бедност и развратеност на аристократичното кадрово офицерство.

Това определя и по-късния им траен интерес към човека на труда, към обикновения селянин, когото те издигат за свой главен герой. На тази основа са възможни и редица контактологични и типологични сравнения между героите на Йовков от „Земляци“ с тези от „Изсичане на гората“ на Толстой, между героите на „Хаджи Мурат“ на руския писател и „Шибил“ на нашия художник и т. н. И двамата ги привлича човекът от народа със своя здрав усет за добро и красота, за справедливост и истина. Привлича ги човекът на природата, непокварен от буржоазната цивилизация, способен хармонично да съчетае в себе си естетичното и етичното, любовта към красивото и доброто.

Войната има решаващо значение не само за определяне хуманизма и народността на творчеството на Толстой и Йовков, но и за определяне на техния художествен метод. И двамата се връщат от войната разочаровани от висшата справедливост, с натрупан огромен житейски опит, с богати наблюдения, с трезв поглед върху живота, хората и света. Това дава основание на Толстой още тогава в знаменития си разказ „Севастопол през май“ да заяви: „Героят на моята повест, когото аз обичам с цялата сила на душата си, когото се стараех да възпроизведа в цялата му красота и който винаги беше, е и ще бъде прекрасен — е истината“ (2, 189). Върху тази „истина“ изгражда своето творчество и Йовков.

Може би за утвърждаването на реализма в творчеството на двамата писатели е от значение и това, че те се появяват, съответно в руската и българската литература, в един период на интерес към факта, към събитието. Затова и тяхното творчество се изгражда не върху празни видения и мечти, а върху реал-

ната действителност. Със своите военни разкази, основани именно върху „факта“ и „събитието“, Толстой извършва преврат в руската баталистична живопис, в която са били все още живи традициите на романтиците. Същото може да се каже и за военните разкази на Йовков. В това отношение те продължават традициите на младия Толстой.

И накрая, когато се определя значението на войната за изграждане мнрогледа и художественото творчество на Толстой и Йовков, не може да не се каже и това, че тя ги свързва с младостта, с първите решителни стъпки в литературата. Както е известно, и Толстой, и Йовков получават своята голяма слава на писатели чрез военните си разкази.

Така че връзките между Йовков и Толстой са породени от цял комплекс условия. Наред с духовната близост между двамата писатели стоят и сходните исторически условия, в които те са живели, събитията, в които са участвували, какъвто е случаят с войните, както и художествените задачи, които времето им е предоставило да решават. Те пораждат сходни идейни и художествени моменти в тяхното творчество. Разбира се, че не са без значение и някои индивидуални склонности и настроения, какъвто е случаят с вечното им недоволство от самите себе си, което поражда и душевните им кризи и неразположения. Но ако ни ги анализираме, ще видим, че и те са свързани със социалното устройство на обществото, което не позволява да се осъществи мечтата им за един по-красив, нравствено по-възвишен и хармоничен живот.

Явно е, че близките обществени условия, в които живеят Толстой и Йовков, предизвикват едно сближение между тях. Българският автор открива в лицето на „великия писател на руската земя“ сродна конгениална душа.

*

Може би най-пълно се реализира духовната близост между Толстой и Йовков в отношението им към човека. Тук идейното въздействие на руския писател върху нашия се чувства най-пълно, не като просто взаимодействане, а като творческо възприемане. И това се долавя не само в отношението на Йовков към човека и неговия живот, но и в подбора на герои, ситуации и т. н.

Схващането на Толстой за човека е, че той се ражда добър, че етичното начало е заложено в неговата природа. „Ние можем да кажем за човека — пише Толстой, — че той по-често бива добър, отколкото зъл...“ (13, 221). Доброто и красивото у човека могат да бъдат потъпкани, погазени, но никога унищожени — идва време, когато те се проявяват. „Истинският живот — пише Толстой — всякога се пази у човека, както се пази у зърното, и настъпва време, когато този живот се разкрива.“³² Оттук и нравственият прелом у героите на Толстой, който винаги се извършва, дори и в най-отрицателните от тях, като средство за възкресяване на духовния потенциал у човека.

Йовков не само че не е чужд на тази Толстова постановка за човека, но в известна степен може би отива и по-далеч от своя учител. „Винаги — признава той — [съм] наклонен да вярвам на хората, да виждам и да търся у тях преди всичко доброто...“ Но това като че ли му се вижда малко и добавя: „... навсякъде — на фронта или в къщи — човек трябва да има съвест“³³. По такъв начин „доброто“ и „съвестта“ се издигат до най-висш критерий на човешката дейност в творчеството на тези двама големи писатели хуманисти. В своите произведения те се стремят да разкрият преди всичко нравствената сила и душевната красота, които съпътствуват човека дори в най-страшните моменти на неговото падение. Това е забелязъл и един от най-близките прия-

³² Л. Н. Толстой, Полное собр. соч., т. 26, стр. 345.

³³ Вж. Симеон Султанов, Йовков и неговият свят, БП, 1968, стр. 5 и 26.

тели и почитатели на Толстой Н. Страхот, който на въпроса, защо вниманието на великия писател е насочено изключително към човешката душа — нещо, което може да се каже и за Йовков, — отговаря: „Отговорът е един: художникът търси следи от красотата на човешката душа, търси във всяко изображение лъсци тази искра божия, в която се заключава човешкото достойнство...“³⁴ В това се изразява и безграничната любов на Толстой към човека, неговото боготворение. Не е случайно и това, че една от неговите най-любими героини — Наташа Ростова от „Война и мир“ — счита, че хората са били някога „ангели“: „Не, знаеш ли, аз не вярвам, че сме били животни — каза Наташа все тъй шепнешком, макар че музиката бе свършила, — знам сигурно, че ние сме били ангели там някъде и че сме били и тук, и затуй помним всичко...“

— Ако сме били ангели, тогава за какво сме попаднали долу — каза Николай. — Не, това не може да бъде!

— Не долу, кой ти каза — долу?... Защо аз знам какво съм била порано — отвърна с убеждение Наташа“ (5, 325). — В тези думи на Наташа, а те са думи на автора, е цялото преклонение на Толстой пред човека, в името на който той иска да смене небесния рай на земята. Защото „човек — това е нещо, което не подлежи на оценка, по-високо от което няма“.

Не е трудно да се схване обаче, че хуманизмът на Толстой не е плод само на вроденото човеколюбие на писателя, но и на една стройно обоснована система от възгледи, която не е лишена от религиозен елемент. „Един — пише Толстой, — само един е непогрешимият ръководител, Всемирният дух, който прониква у всички заедно и поотделно, който влага във всеки стремеж към това, което трябва... и на нас ни заповядва несъзнателно да живеем заедно.“³⁵ Толстой не е чужд и на идеята на Русо за неограничените духовно-нравствени възможности у човека. Разбира се, че всичко, което в това отношение е заемал от чужди философски системи, е по толстоевски асимилирано и намира оригинален идеен и художествен израз в неговото творчество. При Йовков липсва тази теоретична философска постановка на въпроса, при него и неговите герои любовта към човека е по-скоро резултат на житейския опит на трудовия човек. В разказа „Песента на козелетата“ той пише: „Мъдрец наистина беше Сали Яшар, много нещо беше видял, много неща беше преживял, но едно беше ясно за него: с мъки, с нещастия е пълен тоя свят, но все пак има нещо, което е хубаво, което стои над всичко друго — любовта между хората“ (2, 182). Това, което е от значение, е, че и при Толстой, и при Йовков измеренията на човека — било философски или житейски осмислени, се свеждат до едно — до неговата човешчина. И за тях казаното от Йовков за Йордан ковача: „Сърдечната душа на ковача познаваше само... човешките отношения на хората“ (6, 244), важи с цялата си сила.

Не случайно у героите на Толстой и Йовков „съвестта“ заема изключително важно място. Тя е призвана да прецени кое е добро и кое е зло в живота! Още в един от първите си военни разкази „Севастопол през май“ великият хуманист Толстой се провиква: „И тия хора — християни, изповядващи единния велик закон на любовта и саможертвеността, като гледат това, което са извършили, не ще ли паднат изведнъж разкаяни на колене пред този, който, като им е дал живот, е вложил в душата на всекиго, заедно със страха от смъртта, обич към доброто и прекрасното, и със сълзи от радост и щастие не ще ли се прегрънат като братя? Не! не! Белите парцали са свалени — и отново съскат оръдията на смъртта и страданията, отново се лее честна, невинна кръв и се чуват стенания и проклетия“ (2, 189). Тук има не само състрадание

³⁴ Н. Страхот, Критические статьи об И. С. Тургеневе и Л. Н. Толстом (1862—1885) Изд. 2-ое, С.-Петербург, 1887, стр. 246.

³⁵ Л. Н. Толстой, Полное собр. соч., т. 5, стр. 25.

към хората и съчувствие към техните мъки, но и вик на възмущение по погъзената човешка съвест. Към тази човешка съвест се обръща и един от Йовковите герои — Вълкадин — в разговора си с бога: „Кои са тез, дето съдят на хората и редят световните работи, кой им дава таз сила, имат ли господ? Не са ли родени и те от майка и няма ли да умрат като всички хора? Не може да се тегли граница ей тъй е, дето се случи — да оставиш гробищата в една държава, а в друга — близките на умрелите?... Кой хвърля брат против брата и син против баща? Защо доброто го няма, а злото се шири?... Защо убиват невинния и защо притискат сиромаха? Защо, господи, защо? Земята ражда толкоз, колкото е раждала и по-рано. Защо има гладни, защо има голи и боси...“ (4, 129). По такъв начин нравствената съвест на героя се генерализира и ѝ се придава изключително значение в живота на обществото. Тя е, която задължава и Серафим от едноименния разказ да даде последните си пари на Павлина, за да лекува болния си мъж, а след смъртта на последния да поеме грижата по изхранването на четирите му невръстни деца. Не е трудно да се разбере, че Йовков в случая свежда чисто социалните проблеми до проблеми на човешката нравственост и морал, така както късният Толстой прави това във „Възкресение“, „Смъртта на Иван Илич“, „Стопанин и ратай“ и др.

За близкоото отношение на Толстой и Йовков към човека говори и обстоятелството, че в нито едно от произведенията им читателят няма да намери „зли“ герои или демонични личности, които да остават докрай верни на себе си и да не се прераждат под натиска на собствената си съвест. Дори в един такъв известен със своята жестокост човек като маршал Даву авторът на „Война и мир“ търси човешкото начало. Показателен в това отношение е разговорът на попадналия в плен Пиер Безухов с френския маршал: „— Ваше височество! — извика Пиер с оскърбен, но умоляващ глас. Даву дигна очи и погледна втренчено Пиер. Няколко секунди те се гледаха един друг и тоя поглед спаси Пиер. Чрез тоя поглед между тия двама души, извън всички условия на война и съд, се установиха човешки отношения. И двамата в тоя единствен миг смътно предчувстваха безброй неща и разбираха, че и двамата са деца на човечеството, че са братя“ (7, 47). По такъв начин Толстой художествено реализира своето схващане, че и при най-жестоките условия на войната има нещо общо между хората — това е тяхната човешина, тяхната съвест, която ги сближава и ги прави „братя“ и „деца на човечеството“. Може би изключение прави само Долохов от „Война и мир“ със своята чудовищна жестокост. А колкото се отнася до Йовков, той е направил само един единствен опит да създаде демонични герои в лицето на сенебирските братя от едноименния разказ, но не е устоял и в края е потърсил „искрата божия“ и у тях.

Изобщо тази „искра божия“, която според Толстой и Йовков никога не угасва у човека, не им е позволила да създадат докрай отрицателни герои. Те са отрицателни дотолкова, доколкото са жертва на погрешни възгледи за живота или на погубваща ги страст. Но достатъчно е те да преминат през чистилището на страданието, какъвто е случаят с Каренин и Вронски от „Ана Каренина“, за да се превърнат в „братя“ и да се възвисят нравствено като хора. През чистилището на страданието понякога преминават и Йовковите герои, за да намерят себе си. Така например Дафин от разказа „Скитникът“ извършва убийство, но впоследствие съзнава своя грях. Годините, които той прекарва в затвора, са години на страдание и в същото време на реабилитиране на човешката му съвест. Затова и когато излиза от затвора, вместо да потърси отплата от своите врагове, той се поставя в служба на хората. От разбойник в народен закрилник се превръща и Индже от едноименния разказ, когато у него заговорва съвестта. Често пъти дори и чуждата мъка е в състояние

да прероди Йовковите герои, какъвто е случаят със Спас от „Белите рози“, който от заядлива и дребнава душица се преобразява в истински човек.

Винаги в борбата между доброто и злото в героите на Толстой и Йовков побеждава доброто: Нехлюдов от „Възкресение“ след срещата си с Катюша Маслова в съда разбира своето престъпление и подлага на критика своя аморален живот; Женда от „Постолови воденици“ отива смирена и разкаяна при баба Ана за съвет; Сарановица от „Една торба барут“ връща парите на дядо Моско и му препоръчва „Да отиде и да си гледа децата...“ (3, 280) и т. н.

У Толстой и Йовков няма „зли“, демонични и отрицателни герои в истинския смисъл на тази дума, а има хора, които се реализират в доброто и в греха. Затова и отношението на двамата писатели хуманисти към тях е винаги съчувствено. Така например Толстой осъжда лъжливото и егоистично чувство, което е обхванало Ана Каренина, нейния стремеж да гради своето лично щастие върху нещастieto на своето семейство, но в същото време ѝ съчувствува като човек страдащ и не намерил истинския път в живота. Подобно двойствено отношение на автора към героя и неговите постъпки се чувствава и в творчеството на Йовков, и то в един чисто толстоевски аспект, какъвто е случаят с Албена от едноименния разказ. Писателят осъжда нейния чувствен порив, който става причина за смъртта на собствения ѝ съпруг, но в същото време ѝ симпатизира. И това свое отношение той е предал чрез дядо Власю. Не случайно старецът се кани да хвърли патерицата си подире ѝ, но вместо да направи това, се провиква: „Момчета, дръжте я, не я давайте! Какво е селото без Албена!“ (3, 324). „Грехът“ на Албена, както и на Женда, пък и на Сарановица, е преди всичко в нарушената хармония между личното и общественото добро, между личните и егоистични стремежи за щастие и нравствените закони, които се възправят срещу тях. Авторът се възхищава от красотата и жизнената сила на своите героини, но в същото време осъжда техните егоистични пориви.

Както всяка друга проява на човешката натура и изобщо на човешкото битие, така и противоречивите тенденции в нея са философски осмислени от Толстой. Според него у човека съществува една вечна борба между „животинското“ и „духовното“, между „телесното“ и „душевното“ начало, която намира израз съответно в егоистичните или алтруистични прояви на същия този човек. „Влечението на душата — това е доброто към ближния. Влечението на плътта — това е личното добро. В тайнствената връзка на душата и тялото се заключава разгадката на противоречивите стремежи“ — пише младият Толстой.³⁶ Тази постановка на въпроса е залегнала и при изображението на човека в творчеството на великия писател преди 80-те години на миналия век. Тя спомага да се изясни както стремежът у личността към обществено добро, така и нейната жажда за лично егоистично щастие, т. е. да се изясни така наречената „религия на живота“, която изповядва авторът на „Война и мир“ преди нейния прелом и която възприема нашият писател. „... очевидно е — пише съветската литературоведка Е. Куприянова, — че в основата на етическите принципи и представи на Толстой лежат принципи съвсем не от религиозен, а от „естествен“ просветителски морал, макар и признаващи безсмъртието на душата, но утвърждаващи правото на човека на земно, в това число и „плътско“, щастие, обаче в пределите, незаплашващи „общото благо“, съблюдаването на интересите на което е и необходимо условие за истинско лично щастие“³⁷. Върху такава аксиома са изградени образите на Оленин и Маряна от „Казаци“, на Наташа Ростова, Пиер Безухов и Маря Бол-

³⁶ Л. Н. Толстой, Полное собр. соч., т. 46, стр. 140.

³⁷ Е. Н. Куприянова, Эстетика Л. Н. Толстого, М.—Л., 1966, стр. 89.

конска от „Война и мир“, на Ана Каренина от едноименния роман и много още други. От това, доколко хармонично е съчетанието между егоистичното и алтруистичното начало у тях, зависи и щастието им.

В едно писмо от 1865 г. Л. Толстой пише, че целта на художника се заключава в това „да застави“ хората „да обичат живота в безцелеността, никога неизтощими негови прояви“³⁸. Не случайно в повечето от героите на писателя жизненото чувство, любовта към живота и стремежът към щастие определя тяхната съдба. Оленин счита, че „в човека е вложена потребност от щастие“, а Ана Каренина направо заявява: „Бог ме е създал, за да обичам и живея...“ (8, 365). Жизнелюбието на писателя се предава с особена прелест у Наташа, която не само внася в семейство Ростови светлата жизнерадост, но и връща към живот след първото раняване и разочарование княз Андрей и донася истинско семейно щастие на Пьер Безухов. Силата и обаянието на героинята е в нейната любов към живота и в нейното умение да живее не само за себе си, но и за другите, т. е. в хармоничното съчетание на личното и общественото. Всяко разрушаване на тази хармония води до непълно щастие или пък до трагични последствия, какъвто е случаят със Соня от „Война и мир“ и Ана Каренина от едноименния роман на Толстой. Ана е наказана, защото живее само „за себе си“ и защото жертвува щастието на семейството си, за да бъде самата тя щастлива. Но нещастна е и Соня, защото не умее да живее „за себе си“ и да воюва за личното си егоистично щастие. Затова и Наташа я определя като „пустоцвет“.

Не е трудно да се открие, че нашият Йовков е възприел нещо от Толстоевата „религия на живота“. Така например в своето творчество и той прокарва разбирането за разумно свързване на егоистичното и алтруистично начало у човека — на телесното и духовното, като необходими предпоставки за човешкото щастие. И неговите герои са изпълнени с любов към живота. Борiana от едноименната пиеса на Йовков подобно на Толстоевата Наташа е олицетворение на жизнерадостното чувство, към което писателят прибавя и красотата, които омиротворяват враждуващите в семейството на Златил, т. е. действуват върху тях етично. В този смисъл е и молбата на Златил към Вълчан: „— Откакто доде тя и господ влезе в нашата къща, и доброто влезе. Чуй ме! Остави младите!“ (7, 281). Не в по-малка степен това умение на жената да живее за себе си и за другите — да бъде щастлива и да прави всички около себе си щастливи е подчертано и в дъщерята на прочутия майстор на каруци Сали Яшар — Шакире. „Чу се песен, чу се смях, къщата оживя — пише Йовков. — Не, с много неща може да надари бог някого, но няма по-голям дар от хубостта. Каквото кажеше Шакире, беше хубаво, каквото направеше, беше добро. Той сам (Сали Яшар) можеше да се каже, оздравя, защото Шакире искаше. А поискаше ли нещо тя, то се виждаше възможно и ставаше“ (2, 173).

В творчеството на Толстой и Йовков истински хармоничният човек е трудовият човек, и то преди всичко селянинът. Не случайно нашият писател го нарича „Сюблимен герой в боя и мирния труд!“. Той навсякъде е еднакво издръжлив и красив, всякога е изпълнен с прекрасни пориви на душата и с готовност за саможертва в името на род и родина. Селянинът според Толстой и Йовков възприема в себе си най-хубавите традиции на трудовия народ, неговото виждане и разбиране за живота. Това определя и предпочитанието им към него и особеното място, което му отделят в своето творчество. За героите на Толстой от типа на Андрей Болконски и Пьер Безухов от „Война и мир“, на Левин от „Ана Каренина“ животът на трудовия народ е мечта, към осъществяването на която те непрекъснато се стремят. Колкото по-близо

³⁸ Л. Н. Толстой, Полное собр. соч., т. 61, стр. 100.

са до неговите подстъпи, толкова по-хармоничен, по-смислен и нравствено по-възвишен е и техният живот.

Йовков също утвърждава мисълта, че трудовият народ е пазител и носител на най-високите нравствени и етични идеали на нацията. Но докато за Толстой и неговите герои — Оленин, Пиер Безухов и Левин — животът на трудовия народ е мечта, в известен смисъл непостижима, то за тези на Йовков, като Сали Яшар, Йордан ковача, чичо Митуш, Стоил и др., това е реална действителност, защото самите те са част от народа. Затова и трудовият човек, както и неговата дейност като източник на високи нравствени добродетели заемат по-съществено място в цялостното творчество на Йовков, отколкото това на Толстой.

Трябва да се подчертае и това, че руският писател философски осмисля труда като най-висш стремеж на човешкия дух и най-висша проява на неговия прекрасен живот. За автора на „Ана Каренина“ няма „по-блажени минути“ от труда не само защото той дава възможност на човека да почувствува в най-пълна степен пулса на „цялото съзнателно, пълно с живот тяло“ (8, 309), но и защото непосредствено подхранва неговия дух. „Прерязаната със сочен звук, ароматна трева се стелеше на високи откоси — пише Толстой в „Ана Каренина“. — Косачите, които от всички страни се трупаха по късите откоси, се надпреварваха, като подрънкваха с брусниците, и от време на време се чуваше ту сблъскване на коси, ту съскане на бруса по наточваната коса, ту весели викове“ (8, 312). Подобно разбиране за възращащата сила на труда, за радостното чувство, което той извиква, откриваме и в творчеството на Йовков, но при него то е израз не толкова на идейното влияние на Толстой, колкото е израз на житейската философия, мъдрост и светоусещане на нашия народ, който той е възприел. Може би и затова трудът у Йовков, за разлика от Толстой, намира по-поетичен израз: „И уж е тихо, а не е ... Нейко се спира, сменя калпака си, за да си избърши потта и гледа нагоре: где са тия чучулиги, колко са? Нищо не се вижда, а цялото небе кънти и ръси дъжд от песни...“ (6, 78). С такива радостни и омайващи тонове може да оцвети и озвучи картината на труда само Йовков, който повече от всеки друг излиза от националните традиции на своя народ и от неговата психическа нагласа. Не случайно той прави труда смисъл и съдържание на живота на най-близкостоящия до сърцето му герой от „Песента на козелетата“ — прочутият майстор на каруци Сали Яшар, който всяка вечер преди залез напуска работа, за да почувствува приятните тръпки на отмората и насладата от постигнатото през деня и се полюбува на изкуството, което са сътворили неговите ръце.

Всяко отнемане правото на селянина да се труди се рисува от Йовков като обезсмисляне на неговия живот, като източник на душевна мъка и страдание. Показателно в това отношение е посрещането на пролетта от Стоил и неговите другари от разказа „Земляци“. Докато е зима, техните селски души са все пак спокойни, но когато задухва южнякът и започва да се събужда животът в природата, заедно с него се разгаря и копнежът им по земята, която те са оставили, за да воюват. Жаждата за труд, особено в Стоил, прераства в дълбоко терзание, в нестихваща мъка. Той започва да излиза извън лагера и да съзерцава продължително полето. За него и неговите другари, привикнали на труд, пролетта „без стада и без орачи“ носи само страдание. Всичко извън труда за тях е безсмислено.

Има и нещо друго, което сродява Толстой и Йовков в отношението им към трудовия човек — това е нравственият критерий, който прилагат при неговата оценка. И двамата писатели считат, че трудът не е само източник на жизнена сила, възвишеност на духа, но и източник на нравствени добродетели. В драмата „Силата на мрака“ в образа на Никита Толстой показва

как се разпада, как деградира човешката личност, как тя дори стига до престъпление при отсъствието на труд. Не случайно бащата на Никита — старият селянин Аким — се изказва, че „сам по себе си нетрудовият живот е начало на всички пороци“ (11, 78). Това разбиране намира израз и в драмата „Плодовете на просвещението“, където умственото и нравствено израждане на представителите на привилегированите съсловия се обяснява с техния паразитен живот. Нехлюдов от „Възкресение“ също разглежда своето престъпление спрямо Катюша Маслова като проява на животинското начало, което той години наред е подхранвал чрез своя нетрудов живот. Затова пък духовното прераждане на Катюша Маслова започва с труда.

Да се счита, че Йовков буквално е копирал Толстой, е неправилно, но да се отрича и идейното въздействие за формиране на подобен възглед у нашия писател, също е погрешно. Повече от очевидно е, че и при Йовковите герои етичният потенциал е непосредствено свързан с тяхната трудова дейност. Той също счита, че отсъствието на труд тласка човека към деградация. За Гроздан от „Жетварят“ авторът пише: „Той отвикна от труда, ходеше често в града, застояваше се в кръчмата, започна да пие...“ (6, 56). Незпознателно на възраждащата сила на селския труд определя и стремижа на интелигента Гороломов да механизира живота и да търси лесния начин на съществуване. Този лесен начин на забогатяване довежда предприемача дядо Моско до пълно морално падение и до трагичен край. И това, което е интересно и което е в духа на Толстой, е, че докато трудовите хора, като Дафин, намират сили нравствено да се възродят, то откъсналите се от труда хора безвъзвратно загиват. По такъв начин трудът в творчеството на Толстой и Йовков от човешка дейност за изкарване на насъщния хляб прераства в морално-етична категория: трудиш ли се — добър си, или пък и да не си добър — доброто в тебе ще победи, но не се ли трудиш — загубен си!

Но има и нещо, което различава Йовков от Толстой не толкова в отношението му към човека на труда, колкото в обрисуването му. Докато Толстой се стреми философски да осмисли труда като източник на жизнена и нравствена сила у човека, без да се интересува от ефекта, който ще направи външният портрет на неговия трудов герой, то Йовков държи на това. Трудовият човек в неговото творчество изглежда особено красив, силен и благороден. „Той изглеждаше някак особено хубав — пише Йовков за Йордан ковача. — Гологлав, по една риза само, със запретнати ръце, черен, изцапан, но здрав, силен, уверен в себе си и в изкуството на ръката си, той цял гореше от благородната треска на труда...“ (6, 83). Йовков като че ли иска да ни внуши, че красивият и благороден труд може да бъде дело само на красиви и благородни личности. Толстой обаче е на по-друго мнение. Неговите трудови герои изглеждат съвсем по обикновеному, какъвто например е Прохор Ермилин от „Ана Каренина“, или пък са по-скоро външно незабележими като стария селянин Аким от „Силата на мрака“, но никога красиви. Външната красота Толстой оставя за експлоататорската класа — за Елен и Анатол Курагини, за Стива Облонски, а за трудовите хора и за героите, които стоят близко до сърцето му, като Пиер Безухов и Левин, той запазва вътрешната красота. Това е въпрос, който е свързан и с художествения стил на писателя. По-важното в случая е да се подчертае предпочитанието на Толстой и Йовков към трудовия човек, уважението, което изпитват към него, и стремижът им да разкрият в своето творчество неговия духовен потенциал.

Според двамата писатели човек се ражда по начало добър, но едно от изискванията той да запази своята доброта и духовна красота е да се труди! Това определя и особеното, диференцирано отношение на Толстой и Йовков към човека и неговия живот. Макар и техният хуманизъм да е надкласов —

той не е безразличен, без предпочитания. Явно е, че това предпочитание е на страната на трудовия човек!

Особено място в творчеството на Толстой и Йовков заема образът на жената. В много отношения той идва да доизясни техните идейно-творчески позиции по отношение на човека. И двамата считат, че човек е роден за щастие, но че то се реализира не само в труда, но и в любовта. „... с любовта винаги ще бъдеш щастлив, защото щастието е у самия човек“ (8, 490) — казва Левин.

Почти няма произведение на Толстой и Йовков, в което любовта към жената да не се разкрива в един или друг аспект — като светло щастие или като трагична обреченост, но винаги като сила, която няма равна на себе си. Това е така, защото според тях природата е надарила жената с изключителна жизнена и емоционална сила, въздействието на която може да бъде съдбоносно за човека — да го възроди или погуби.

Във „Война и мир“ има едно място, в което Толстой е изобразил символично възраждането на живота у човека под въздействието на любовта. Това е картината, в която авторът рисува връщането на княз Андрей от Отрадное, където за пръв път среща жизнерадостната Наташа. Старият дъб, покрай който минава преди няколко дни и който тогава е изглеждал мъртъв, сега се е раззеленил: „Да, същият дъб“ — помисли княз Андрей и изведнъж го обзе безпричинно чувство на радост и обнова. Той изведнъж и едновременно си припомни всички най-хубави мигове в живота си. И Аустерлиц с високото небе, и мъртвото укорно лице на жена си, и Пиер... и девойчето, развълнувано от красотата на нощта, и тая нощ, и луната...“ (5, 184). По такъв начин любовта изважда героя от душевната депресия, връща го към живота и му открива пътя към щастието.

Любовта за Йовковите герои, подобно на тези на Толстой, е светло, възраждащо и в същото време героично чувство, способно да извърши подвиг, да разкрие най-пълно човешката природа, нейните потенциални възможности за добро, красота и саможертва. Гъркинята от разказа „Случайни гости“ със своята красота и нежно любовно отношение към войниците внася празнично чувство в техния живот, прави ги по-добри и по-благородни. Когато я откарват от заставата, заедно с нея изчезва и светлото и жизнерадостно усещане у тях. Животът им става сив, еднообразен и скучен. За герои като Джапар от „Песента на козелетата“ и Шибил от едноименния разказ любовта към жената съставя смисъла на техния живот. Всичко хубаво, което те носят в себе си, е свързано с любовта. Тя е, която ляга в основата на тяхната саможертва.

Това е така, защото не само за героите, но и за героините на Толстой и Йовков да живееш значи да обичаш. Животът е немислим без любов. „Аз съм жена, на мен ми е необходимо да обичам и да живея, това не може да бъде друго“ — възкликва влюбената във Вронски Ана Каренина. И когато любовта изчезва от нейния поглед — тя предпочита смъртта. Като героинята на Толстой постъпват и героините на Йовков — Нона от „Чифликът край границата“, Рада от „Шибил“, Божура от едноименния разказ и др. Те обичат силно и страстно, затова и любовта за тях не е само въпрос на щастие, но и на живот.

За Толстой любовта е едно „тайнство“ на живота, което служи за „обновяване и изграждане лицето на земята“. Оттук и радостният трепет, който се чувствува в неговото творчество при обрисване на бременността у жената. В очите на малката княгиня от „Война и мир“ той открива „този особен израз на вътрешно, щастливо и спокойно съзерцание, свойствено само на бременните жени“. Йовков също открива някаква особена съсредоточеност в лицето на Минка от разказа „Ревност“: „Лицето ѝ сега беше тъй напрегнато и тъй съсре-

доточено, че най-напред той помисли, че и тя за нещо се е замислила“ (4, 25). Това вътрешно съзерцание и вътрешна вгълбеност са извикани от „тайнството“ на живота.

С подчертано благоговение и уважение се отнасят двамата писатели и към жената-майка. Толстой с изключителна любов рисува образите на такива жени като Кити и Доли от „Ана Каренина“ и Наташа от „Война и мир“, за които майчинският дълг към децата и семейството стои над всичко. Той дори се опитва да реабилитира в Ана Каренина жената-майка, като описва дълбоко трагичното чувство, което героинята изпитва при тайната среща със сина си. При Йовков проблемът за майчиния дълг не е поставен така нашироко и не е изяснен така философски задълбочено, както при Толстой. Но и в неговото творчество се чувствава преклонението пред майката и нейното велико предназначение. Той винаги намира доводи да я оправдае, както това е направил в разказа „Среща“ с майката на разбойника Реджеб, която пробожда окото на Витан Чауш. Вместо да заповяда да я убият, Витан Чауш се обръща към своите подчинени с думите: „Оставете я. . . майка е“ (3, 291). В убитата вълчица от „Грехът на Иван Белин“ жените също виждат майката, а не звер и затова чувствуват нейната трагедия като своя. А Токмакчията — този много преживял и видял на своето време човек, трогнат гледа с какво усърдие ластовичките хранят своите деца и си мисли „колко тежка е умората на майките и колко велика е тяхната любов. . .“ (2, 297).

А колкото до еманципацията на жената, известно е, че за Толстой и Йовков тя е понятие чуждо и фалшиво. На нея гледат като на измишльотина на буржоазната цивилизация и като стремеж да се отклони жената от нейното природно предназначение — да бъде майка. Те напълно отричат духовните интереси у жената-съпруга. За една от своите любими героини — Наташа Ростова, вече съпруга на Пиер Безухов — Толстой пише: „Тя напълня и се отпусна, така че трудно беше да се разпознае в тази силна майка предишната тънка, подвижна Наташа. . . Имаше вид на една силна, красива и плодотворна самка. Много рядко се разгоряваше сега в нея предишният огън. . . Предметът, в който се потопи напълно Наташа, беше семейството, т. е. мъжът и децата“ (7, 304). Тя не само че загубва своята предишна духовна красота, но заедно с това всичко духовно ѝ става чуждо, непонятно, защото излиза извън кръга на нейните интереси.

Изобщо Толстой и Йовков не търсят у жената ума, а интуицията, уменията да чувствава живота. То е, което ѝ подсказва и нейната роля на любима, майка и съпруга.

Княжна Мария се интересува от личността на Наташа. Тя пита Пиер за годишната на княз Андрей:

„— Умна ли е?

Пиер се замисли.

— Аз мисля, че не е — казва той, а прочем, да. Тя не удостоява да бъде умна. . . Да, но тя е очарователна и нищо повече“ (5, 361). За истинската девойка не е необходимо да бъде „умна“, както и за жената не е необходимо да има духовни интереси, но тя трябва да бъде „очарователна“. Такива са Наташа от „Война и мир“ и Кити от „Ана Каренина“. За Йовков обаче това е недостатъчно! Според него жената трябва да бъде и красива. Тя трябва да хипнотизира мъжа със своята хубост. Това е отбелязал в своите проникновени статии за Йовков и Г. Цанев, когато говори за любовта на неговите герои: „Нейни външни физически спътници и подбудители са младост, храброст, смелост и хубост. Това са оръжията, с които героите се побеждават и пленяват взаимно. И най-силно от тях е хубостта — от нея се раждат и другите. Тя

притежава мощ, с която не може да се мери и физическата сила.³⁹ Оттук и по-силното въздействие на жената върху емоционалната природа на мъжа и по-възвишените чувства, които тя извиква у него, какъвто е случаят с Шибил от едноименния разказ.

При героите на Толстой и Йовков обаче любовта не всякога е светло и радостно чувство. Понякога тя е показана като израз на еротичните влечения у човека, както е например в повестта „Дявол“ на Толстой. Авторът показва, че чувствената любов е резултат на победата на животинското, „телесното“ начало у човека над „духовното“. Затова той я отрича. Отрича я и Йовков в редица свои разкази, като „Една торба барут“, „Постолови воденици“ и др. В „Грешница“ героинята Славенка става жертва на чувствената и егоистична любов, като пренебрегва нелюбия си мъж и децата си. Една чисто толстоевска концепция, но така оригинално разработена, че мъчно може да се открие някакво външно влияние от страна на Толстой. В разказа обаче отсъствуват тъмните и мрачни краски на късните Толстоеви произведения.

И все пак, колкото и общи постановки да се наблюдават в подхода на Толстой и Йовков при разкриване образа на жената, не може да не се отбележи, че докато у Толстой има един стремеж философски да осмисли и разкрие природата у жената, то у Йовков има стремеж да се подчертае въздействието на нейната красота. Може би затова при обрисуването на своите героини Йовков е по-поетичен и по-романтичен, отколкото Толстой.

Така че отношението на Толстой и Йовков към човека определя тяхното близко и в същото време оригинално виждане на творци. Факторите, които въздействуват върху формирането на идейния и творчески подход на нашия писател при изображението на човека и обрисуването на героите му, безспорно са много. Не на последно място обаче трябва да се постави творческото влияние на великия писател на руската земя Л. Н. Толстой. Именно той го е научил да подхожда към човека винаги като към човек, да търси и разкрива у него преди всичко доброто и нравствено възвишеното. Разбира се, не бива да се подценява и това, което Йовков е получил в наследство от националната традиция, от народното творчество — да се възпява трудовият човек, красивата жена и т. н. Влияние и традиция обаче са способствували той да си изгради собствено, чисто йовковско отношение към човека и да го изобрази по свой начин в литературата.

³⁹ Георги Цанев, Писатели и проблеми, БП, С., 1965, стр. 500.